

דב ספטימוס

"נברך (ל)אלהינו": טהרנות לשונית והיסטוריה הלכתית

1. "ברכה בלמ"ד לא אשכחן": שבשטא דעל

שנינו במשנת ברכות ז ג:

כיצד מזמנין? בשלשה – אומ' נברך... בעשרה – אומ' נברך לֵאלהינו...¹
 כך ברוב רובם של הנוסחאות, ובכללם הדווקניות.² אולם לא כן נפסקה הלכה. לפי
 הסכמת הפוסקים (כפי שסוכמה בשולחן ערוך):³
 ...אם הם עשרה צריך להזכיר את השם, שאומר נברך אלהינו... אין לומר נברך
 לֵאלהינו בלמ"ד.

פסק זה נתקבל ללא ערעור משמעותי, והוא רווח עד היום.⁴ למה הוחלף הנוסח
 המקורי? השינוי נזכר לראשונה בסדר רב עמרם גאון:

והיאך מברכין ברכת זימון? אם הם שלשה... עד תשעה מתחיל המברך ואומר
 נברך שאכלנו משלו. ועונין הם ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו... ומגלן
 דהכי? דתנן: "כיצד מזמנין? בשלשה אומר נברך שאכלנו משלו" ולא קא
 משני תנא אלא בעשרה, דקא משתמיט וקא תני: "בעשרה אומר נברך

* מוקדש לזכר ישראל מ' תא-שמע, חוקר פורה ומקורי להפליא, שחלק מבקיאותו בנדיבות והדביק
 רבים בהתלהבותו.

1. הציטוט על פי כתב יד קאופמן.
2. ראו משנה זרעים, בעריכת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ב, ח"א, עמ' סד, והערה 41; וראו ר' רפאל
 ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, מהדורת צילום, ניו-יורק תשל"ו, לברכות מט ע"ב, הערה ע.
 הלשון נברך לֵאלהינו, מופיעה גם בנוסחי הגניזה הארצישראלים של הזימון בשם, כפי שהעיר
 לי ד"ר אבי שמידמן; ראו למשל בעבודתו, ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית: מבוא
 ומהדורה מדעית, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ט, עמ' 305, 648; ובמאמרו,
 'תפקידן הליטורגי של ברכות המזון המפויטות', גנוזי קדם ב (תשס"ו), עמ' 93. רק בכתב יד
 בודד של סופר לא מיומן נכתבה התיבה אלהינו בין השיטין; ראו שם, עמ' 82 והערה 186.
3. אורח חיים סימן קצב סעיף א.
4. רק בצילום תכלאל ירושלים (כמנהגינין ק"ק צנעא, נעתק תרנ"ד) ח"א, 133א, מצאתי את הנוסח
 בלמ"ד.
5. הכוונה היא שהתנא הזכיר רק דין שלושה ועשרה ו'דילג' על המספרים מארבעה ועד תשעה;
 ומזה אפשר ללמוד שמארבעה עד תשעה דינם כשלושה; וראו משנה זרעים עם פירוש ר"י בן
 מלכיצדק, מהדורת זק"ש, ירושלים תשל"ה, שביעית א ד, עמ' קמו.

[ל]אלהינו".⁶ והכי אמרו משמיה דמר ר' ניסי בריה דר' שמואל: "דכד הוה בי עשרה, ההוא דמזמין צריך למימר נברך אלהינו שאכלנו משלו, ולא מבעי ליה למימר לאלהינו. מ"ט? משום דכתיב שירו לה',⁷ גדלו לה',⁸ זמרו לה',⁹ בלמ"ד, וגבי ברכה אשכחן דכתיב ברכו את ה',¹⁰ ויברך דוד את ה'¹¹ – ברכה בלמ"ד לא אשכחן". וכן הלכה.¹²

קשה לדעת מי כתב קטע זה: לא כל הנמצא לפנינו בסדר ר' עמרם מתחת יד הגאון יצא; וכפי שהראה י' ברודי, הדברים אמורים גם לגבי החומר ההלכתי שבו.¹³ קשה גם לזהות את ר' ניסי בן שמואל אשר משמו מוסר הכותב שמועה זו. המעניין אותנו בקטע זה הוא דווקא החלק ה'חשוד' שבו:

והכי אמרו משמיה דמר ר' ניסי בריה דר' שמואל: "דכד הוה בי עשרה, ההוא דמזמין צריך למימר נברך אלהינו שאכלנו משלו, ולא מבעי ליה למימר לאלהינו... ברכה בלמ"ד לא אשכחן". וכן הלכה.

הגאונים ממעטים בציטוט חכמים בתר תלמודיים, והמצוטטים המעטים הם, בדרך כלל, מחשובי הגאונים שקדמום, ואילו הקטע הנזכר מצטט חכם בלתי ידוע.¹⁴ גם הנוסחה "וכן הלכה", הבאה לאחר הציטוט, אינה רגילה בפי הגאונים עצמם אלא בליקוטים כגון שו"ת הגאונים שערי תשובה.¹⁵ כפי שהראה ברודי,¹⁶ קטעי ההלכה שניתוספו לסדר רב עמרם, ניתוספו לכל המאוחר במאה העשירית ונכנסו לכל עדי הנוסח.

גדולה הייתה השפעת סדר רב עמרם בצרפת.¹⁷ על פי הקטע הנזכר נתקבל הנוסח "נברך אלהינו" בספרות דבי רש"י,¹⁸ ועל פיו כתבו התוספות:

6. הנוסח באות למ"ד מתועד פה בשני כתבי יד של סדר ר' עמרם גאון; וראו על זה להלן.
7. ישעיהו מב, י; תהילים צו, א-ב; ועוד.
8. תהילים לד, ד.
9. ישעיהו יב, ה; תהילים ט, יב; ועוד.
10. תהילים קלד, א; ועוד.
11. דברי הימים א כט, י (לפנינו: דויד).
12. סדר רב עמרם גאון, מהדורת גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' 45.
13. 'לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון', כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת – אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 21-34.
14. ראו כמה השערות אצל ש' אלבק במהדורת ספר האשכול, ירושלים תשד"ם, ח"א, עמ' 73-74. ההצעה שנזכרה שם שמדובר בר' ניסי בן דורו של רס"ג היא בלתי אפשרית, כיוון ששם אביו היה ברכיה; ראו ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 23. גולדשמידט (לעיל הערה 12), עמ' 11, כתב לנכון שר' ניסי "עדיין לא זוהה".
15. תודתי לפרופ' י' ברודי על עזרתו האדיבה בליבון סוגיה זו.
16. לעיל הערה 13.
17. ראו י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 19-22.
18. ראו ספר הפרדס, מהדורת ח"י עהרענרייך, בודאפעשט תרפ"ד, סימן צג, עמ' 190; סדר רש"י, מהדורת בובר ופריימן, ברלין תרע"ב, סימן צ, עמ' 46-47; מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ,

נברך אלהינו גרסינן. ולא גרסינן נברך לאלהינו בלמ"ד. דדוקא גבי שיר והודאה כתיב למ"ד, כמו שירו לה', הודו לה', גדלו לה'. אבל גבי ברכה, לא מצינו זה הלשון. וכן מפורש בסדר רב עמרם.¹⁹

הלכה זו מובאת גם בצרפת הדרומית, בספר האשכול לר' אברהם בר' יצחק אב"ד מנרבונא "משמיה דמר רב ניסי ז"ל".²⁰ אבל בספרד היא מופיעה מאוחר יחסית, בדברי תלמידי רבנו יונה,²¹ הרא"ש,²² הטור²³ ואחרים. היא נכנסה לספרד מן הצפון ונתקבלה שם רק בהדרגה.²⁴ במסורת קדמונית, אין זכר לטענה כי ברכה בלמ"ד לא

נרנבערג תרפ"ג, עמ' 32; מהדורת גולדשמידט, ירושלים תשס"ד, ח"א, עמ' עא. את עקבות התיקון אפשר לראות גם בסידור צפון אירופי מן המאה הי"ב, כתב יד אוקספורד, קורפוס קריסטי 133, עמ' 315 (על פי אתר 'מאגרים'). בכמה מקורות מאשכנז עדיין חסר התיקון; ראו למשל ספר ראבי"ה, מהדורת אפסטיבצר, ירושלים תשכ"ד, ח"א, עמ' 122 והערה 2; אור זרוע, הלכות סעודה, סימן רב (ח"א, לא ע"ג). אבל במרדכי, ברכות פרק ז, סימן קעט, כבר מובא התיקון (מן התוספות). התיקון חסר בפירושי ר' אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורת זק"ש, ירושלים תשט"ז, עמ' צו.

19. תוספות ברכות מט ע"ב, ד"ה נברך, וכן בתוספות רבנו יהודה שירליאון (מהדורת זק"ש, ירושלים תשנ"ח) ותוספות הרא"ש שם. השוו גם פסקי הרי"ד ופסקי הרי"א, ברכות, מהדורת ורטהיימר וליס, ירושלים תשכ"ד. בעקבות התוספות, תוקנה הגרסה על אתר בכתב יד פירנצה I-II-7 של הבבלי, בדפוס שונצינו, ובדפוס ונציה ר"פ. אולם בכתב יד פריס 671, ובכתב יד קיימברידג' T-S F1 (2) 106 נשמר הנוסח המקורי בלמ"ד; וכן במסורת תימן: ראו תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, מהדורת עמר, ירושלים תש"מ, ברכות מט ע"ב. בפיסקא שבירושלמי ברכות פ"ז ה"ג, יא ע"ב: "בעשרה או' נברך אלהינו". אולם הפסקאות שבירושלמי אינן מנוסחות המקורי, ונוספו בהשפעת הבבלי (י' זוסמן, תלמוד ירושלמי, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, מבוא, עמ' לא והערה 208), ובנידון דידן, כנראה, על פי נוסח 'מתוקן' של הבבלי. בבבלי מגילה כג ע"ב, הרחק מתיקון התוספות, נשאר הנוסח בלמ"ד בכל עדי הנוסח, לרבות דפוס וילנא. הנוסח בלמ"ד נשאר ללא תיקון בדפוס המשנה.

20. ספר האשכול, מהדורת אלבק, ח"א, עמ' 73. ומתקופה מאוחרת יותר בפרובנס: ר' אהרון הכהן מלונל, אורחות חיים, ירושלים תשט"ז, הלכות ברכת המזון, סעיף יב: "ואין לומר נברך לאלהינו וכו'"; וכן בכלבו, סימן כה, ירושלים תשנ"ז, ח"א, עמ' עט. אולם ר"י הכהן מלונל בפירושו על הרי"ף, ירושלים תשמ"ה, עמ' ח, ור' משולם בן משה מבוזיה, ספר ההשלמה על הרי"ף, ברכות, מהדורת בלוי, ניו-יורק תשכ"ד, עמ' רלג, אינם מעירים על הנוסח לאלהינו שברייף. בספר המנהיג לר' אברהם ברבי נתן הירחי, מהדורת רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' ריט, חלוקים עדי הנוסח. בספר המאורות, ברכות לר' מאיר בר' שמעון המעילי, מהדורת בלוי, ניו-יורק תשכ"ד, עמ' קמז, בא פעם בלי למ"ד ופעם בלמ"ד.

21. על הרי"ף, ברכות, סימן פג.

22. רא"ש ברכות פרק ז, סימן ה. אולם ברא"ש מגילה פרק ג, סימן ח, "לאלהינו", כלשון הבבלי שם שלא תוקן.

23. אורח חיים, סימן קצב.

24. לנוסח המתוקן ראו עוד: אבודרהם, הלכות ברכות, שער ראשון, ירושלים תשנ"ה, ח"ב, עמ' 360; ר' חיים בן שמואל מטודילה, צורר החיים, מהדורת ירושלמי, ירושלים תשכ"ו, עמ' כט: "...נברך אלהינו... אבל לא יאמר נברך לאלהינו בלמ"ד וכו'"; ר"י אלנקאווה, מנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ניו-יורק תרצ"א, ח"ג, עמ' 443: "ומזכירין השם ואומרים נברך אלהינו... ואין

אשכחן, למרות שסדר רב עמרם השפיע רבות על הליטורגיה הספרדית: הרי"צ גיאת, הרי"ף, והרמב"ם²⁵ חוזרים על הנוסח המקורי בלמ"ד בלי שום הסתייגות – והדבר אומר דרשני.

אולם פתרון הדבר אינו צריך לפנים: חכמי ספרד הראשונים ידעו כי הקביעה שברכה בלמ"ד לא אשכחן, אינה מדוקדקת. עדות לברכה בלמ"ד נמצאת בשני מקראות: "ויברכו העם לכל האנשים המתנדבים לשבת בירושלם" (נחמיה יא, ב); "ויאמר דויד לכל הקהל ברכו נא את ה' אלהיכם, ויברכו כל הקהל לה' אלהי אבותיהם ויקדו וישתחוו לה' ולמלך" (דברי הימים א כט, כ).²⁶ עדויות אלו נעלמו משוללי נברך לאלהינו, וכיוון שנתקבלה ההנחה שברכה בלמ"ד לא אשכחן, לא טרחו לבדוק אחריה. אולם מעיני ר' יונה אבן ג'נאח, גדול מדקדקי ספרד, לא נעלמו. בדיון על מושאים ישירים הבאים בהטרמת למ"ד תחילית, הוא מביא בין דוגמותיו:

"ויברכו העם לכל האנשים המתנדבים לשבת בירושלם". כי "כל האנשים" פעולים, באמרו "ויברכו העם".²⁷ ועוד: "ויברכו כל הקהל לה' אלהי אבותיהם ויקדו וישתחוו לה' ולמלך". כי מילת "ה'" [היא]²⁸ פעול[ה] בו, בנפול הפועל עליה, והוא "ויברכו".²⁹

אבן ג'נאח ממשיך:

וכבר חשב קצת ראשי חכמי התלמוד³⁰ כי לשון ברכה לא יתעבר³¹ בלמ"ד, בעבור מעוט מה שימצא ממנו במקרא. ומנע בעבור זה לומר בברכת המזון³² נברך לאלהינו בלמ"ד. אע"פ שהלמ"ד כתובה בו במשנה, אמר "ברכה בלמ"ד

אומרים נברך לאלהינו". וכן אצל ר' בחי בן אשר, שולחן של ארבע, כתבי רבינו בחי, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תש"ל, עמ' תפ: "נברך לאלהינו". אבל רק בשלב מאוחר נעשה הנוסח אלהינו המנהג הרווח; ראו ההערה הבאה.

25. הרי"צ גיאות אצל י"ד באמבערגער, שערי שמחה, פירטה תרכ"א, הלכות אבל, עמ' סו; רי"ף ברכות, סימן קפג; רמב"ם, הלכות ברכות ה ד; וכן בפירוש המשנה ברכות ז ג. ראו גם סדור ר' שלמה בר' נתן, מהדורת קרויזר, ירושלים תשנ"ה, עמ' קכא: "ואם היו עשרה ויתר מתחיל המברך נברך לאלהינו שאכלנו משלו". גם בבית מדרשו של הרמב"ן אין זכר לשיטת ר' ניסי; ובסוף המאה הי"ד עדיין לא הייתה, כנראה, המנהג הרווח; ראו להלן הערה 64.

26. לא מצאתי רמז לנוסח חילופי בלי למ"ד בפסוקים אלה.

27. פירוש: "כל האנשים" הוא מושא ישיר של "ויברכו".

28. על פי המקור הערבי.

29. פירוש: היא מושא ישיר של "ויברכו".

30. פירוש: אחד מראשי חכמי התלמוד; "בעץ" רוסא אלפקה" במקור הערבי. "בעץ" (= קצת) רומזת גם ליחיד.

31. פירוש: לא ישמש כפועל יוצא.

32. הכוונה לזימון שבה, וכהשערת הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ירושלים תשנ"ג, ברכות, עמ' 8, שיש 'ברכת המזון' שכוונתו 'ברכת הזימון'.

לא אשכחן". והסכים לדעתו בזה זולתו מראשי החכמים ואמר "וכן הלכה". והנה אתה רואה אותה נמצאת במקרא בלמ"ד בשתי המלות האלה.³³

הדברים אמורים נגד הקטע הנזכר בסדר ר' עמרם: "קצת ראשי חכמי התלמוד" שטען כי ברכה בלמ"ד לא אשכחן, הנו ר' ניסי בריה דר' שמואל המצוטט שם;³⁴ ו"זולתו מראשי החכמים" שהסכים ואמר "וכן הלכה", הנו כותב הקטע.³⁵ כמגן תקיף על לשון המשנה,³⁶ סטה אבן ג'נאח מהרצאתו הטכנית, וניצל את ההזדמנות להעיר שהמתיימרים לבקר אותה בשם הצחות המקראית נכשלו בביקורתם. מאה שנה לפני אבן ג'נאח, החזיק רס"ג בסידורו בנוסח לאלהינו.³⁷ אני מניח שרס"ג הכיר את סדר רב עמרם. ייתכן שמתוך בקיאותו עמד גם הוא על דוגמות הנגד שהביא אבן ג'נאח. אולם מסתבר יותר שהקטע הנזכר לא היה בסדר רב עמרם שלפניו, ולכן לא עמדה לפניו הבעיה כלל.³⁸

2. חכמי תלמוד המגנים לשון חכמים?

בציטוט מסדר ר' עמרם, הוספנו בסוגריים מרובעים שינוי הנמצא בשני כתבי יד. בנוסח הפנים שבמהדורת גולדשמידט כתוב: "דתנן: כיצד מזמנין? ... בעשרה אומר נברך אלהינו", ואילו בכתבי היד הללו הנוסח הוא: "דתנן: כיצד מזמנין? ... בעשרה אומר נברך לאלהינו".³⁹ גולדשמידט סימן שינוי זה בסימן קריאה, ותמיהתו מובנת: הרי הטקסט ממשיך ופוסל את הנוסח בלמ"ד, ואיך ייתכן לפוסלו אם כך שנוי במשנתנו?

33. ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח (בתרגום ר' יהודה אבן תבון), מהדורת וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, ח"א, עמ' 50. המקור הערבי: כתאב אללמע [= *Le livre des parterres fleuris*], מהדורת דירינבורג, פריס 1886, עמ' 38. על השגת אבן ג'נאח העירו: ש' אלבק, ספר האשכול, ח"א, עמ' 73; ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ברכות, חלק התשובות, עמ' 115 הערה 4; א' אפטוביצר, ספר ראבי"ה, ח"א, עמ' 122 הערה 2; נ' זק"ש (לעיל הערה 2).
34. עדיף לתרגם: "אחד מראשי חכמת ההלכה". "תלמוד" מכוון ל"פקה" (= משפט) במקור הערבי, המשמש גם להלכה בתר תלמודית. דברי י' אבינרי, היכל רש"י, ירושלים תשל"ט, ח"ג, עמ' קמ, סימן תקיא, על קטע זה, צריכים תיקון.
35. לא ברור אם אבן ג'נאח זיהה את הכותב עם ר' עמרם גאון עצמו, אולם מדבריו מתברר שבימיו הקטע כבר היה קבוע בנוסח הספרי של סדר ר' עמרם.
36. ראו הקדמתו לספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ח"א, עמ' 19-24.
37. סדור רס"ג, מהדורת י' דוידזון ואחרים, ירושלים תש"א, עמ' קה.
38. הנוסח לאלהינו היה כנראה הנוסח הרווח בתקופת הגאונים; ראו גם הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, ח"א, עמ' 111; הלכות פסוקות, ברכות, כתב יד ששון 1189 (על פי אתר 'מאגרים').
39. כתב יד אוקספורד בודל 4028, Opp. Add. וכתב יד בית המדרש לרבנים בניו-יורק, מס' 4074, שהם שניים משלושה כתבי היד שעמדו לפני גולדשמידט; ראו מבוא לסדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 12), עמ' 12-13. מסתבר שכך היה הנוסח בסדר רב עמרם שלפני אבן ג'נאח; ראו להלן הערה 42.

התמיהה נובעת משתי הנחות: האחת היא אחדות הטקסט – אם המובאה מן המשנה היא מסדר ר' עמרם המקורי, ואילו החלק האחרון, הפוסל נברך לאלהינו, הנו הוספה, סרה הסתירה.⁴⁰ ההנחה השנייה היא זו של התוספות: "נברך לאלהינו גרסינן. ולא גרסינן נברך לאלהינו בלמ"ד... וכן מפורש בסדר רב עמרם". כלומר: הגרסה שלפני ר' ניסי ור' עמרם במשנה הייתה נברך לאלהינו, או שהם הגיהו וקבעו שנברך לאלהינו היא הגרסה הנכונה – כי מי יעז לחלוק על המשנה?! אולם קשה להניח שחכמים אלה נהגו כמנהג חכמי אירופה להגיה טקסטים על פי הסברה; ולהניח שהנוסח המקורי שלפניהם היה בלא למ"ד, גם כן קשה, כיוון שאין רמז לנוסח זה לפני הגהת התוספות.⁴¹

אבן ג'נאח הניח תרחיש אחר:

חשב קצת ראשי חכמי התלמוד כי לשון ברכה לא יתעבר בלמ"ד... ומנע בעבור זה לומר בברכת המזון נברך לאלהינו בלמ"ד אע"פ שהלמ"ד כתובה בו במשנה, אמר ברכה בלמ"ד לא אשכחן.

פירוש: הוא שלל את הנוסח בלמ"ד למרות היותו מתועד במשנה – ולא שגרס אחרת במשנה!⁴² כך הובנו הדברים גם במקור אנונימי שהיה לפני ר' דוד ב"ר לוי מנרבונה:

מצאתי כתוב: "אע"ג דלישנא דמתני' הוא נברך לאלהינו, אמרו המדקדים שאין לומר לאלהינו בלמ"ד, משום דלשון שירה מצאנו בלמ"ד כמו שירו לה', אשירה לה', אבל לשון ברכה אינו נקשר בלמ"ד".⁴³

הבנה זו של שיטת ר' ניסי זורעת אור חדש על קטע תמוה בהקדמת אבן ג'נאח לספר הרקמה:

המקנאים באנשי החכמה בזמננו זה... מביאה אותם הקנאה... עם הסכלות להתעולל עליהם בענין נפלא יחדשוהו ובפירוש נחמד יפרשוהו, בזולת הדברים התלויים במצוות, ממה שאינו כדברי המדרש וההגדה. והם אומרים: זה חולק על מה שאמרו רבותינו... וסכלותם במה שאמרו רבותינו ז"ל אין מקרא יוצא

40. מעניין שגולדשמידט עצמו, במבואו לסדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 12), עמ' 11, זיהה את דברי ר' ניסי כתוספת מאוחרת.

41. לכן קשה לקבל את הנחת הר"ש אברמסון, מפי בעלי לשונות, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 272, שנוסח המשנה שלפני ר' ניסי היה לאלהינו.

42. וזה לשונו של וילנסקי שם: "ראוי לציין שבתוספות במקום הנזכר הוא אומר: '...אלהינו גרסינן ולא גרסינן לאלהינו בלמ"ד', ומדברי הריב"ג, 'אע"פ שהלמ"ד וכו' משמע לכאורה, שהגאון ההוא לא השגיח על דברי המשנה, ועיין לעיל עמ' יט, הערה 8". על משמעות הציון האחרון, ראו להלן הערה 50. נראה שהציטוט מן המשנה בסדר רב עמרם שלפני אבן ג'נאח היה נברך לאלהינו. אחרת, לא היה טוען שר' ניסי התנגד לדברי המשנה.

43. ספר המכתם, ברכות מט ע"ב (גנזי ראשונים, ברכות, בעריכת מ' הרשור, ירושלים תשכ"ז, עמ' צז). וכן משמע במאירי שם, שהביא את הנוסח לאלהינו, ואחר כך הוסיף: "מדרך הדקדוק כתבו

מידי פשוטו...⁴⁴ ואם הם מגדילים כמו זה עליהם,⁴⁵ כל שכן שיגדילו מה שמביאים אותו לעד מן הלשון הערבי.⁴⁶

עד כאן הדברים מובנים: מתח תרבותי כזה מוכר לנו בהקשרים אחרים. אולם המשך דברי אבן ג'נאח מתמיהים:

ויותר נפלא ומגונה מזה ממעשיהם ונגלה מסכלותם, מה שהם תופשים עלינו, עדת המפרשים ספרי האלהים, בהביאנו עד מן המשנה, בעבור שהם מגנים אותה במה שנמצא בה ממלות זרות, יוצאות חוץ להקשת הלשון, כמו מה שנאמר בה "לא יתרום ואם תרם תרומתו תרומה" (תרומות א, ב), אמרו כי זה טעות, כי הת"ו מן תרומה איננה שרשית... כן טענו במלות האלה ובמה שדומה להם ביציאתם מן הנהוג בלשון. וקרה אותם זה בעבור עצלותם ופתיותם והתעלמם ממה שנפל במקרא מכמו הזרות הזה...⁴⁷

התמיהה גלויה היא: הלא עניין לנו בקנאים לדברי חז"ל הפוסלים פירושים על דרך הפשט אם אינם תואמים לדברי המדרשים והאגדות, ואיך ייתכן שקנאים אלה יגנו את לשון המשנה?! לא נחה דעתו של מהדיר ספר הרקמה, מיכאל וילנסקי, עד שטען תברא, מי ששנה זו לא שנה זו: הטענה הראשונה הייתה של קנאים רבניים, ואילו השנייה הייתה של קראים, הפוסלים את לשון המשנה.⁴⁸

אולם הלשון ("ויותר נפלא ומגונה מזה ממעשיהם ונגלה מסכלותם, מה שהם תופשים עלינו... בהביאנו עד מן המשנה...") אינה סובלת פירוש זה. שפתי אבן ג'נאח ברור מילול: עניין לנו בכת אחת הטוענת שתי טענות, אחת מגונה, ושנייה המגונה ממנה.⁴⁹ שומה עלינו להיות פתוחים לאפשרות שעמדות הנראות לנו כתרתי

רבים שאין לומר נברך לאלהינו, ר"ל שאין לשון ברכה נקשרת באות הלמ"ד, אלא שיאמר נברך אלהינו וכו'". הבנתם תואמת לזו של אבן ג'נאח, אלא שספק אם הלה היה מעניק לבעלי שיטה זו את התואר מדקדקים. ראו גם דברי הרשב"ץ להלן (המזהה לנכון את המדקדקים האמתיים).

44. שבת סג ע"א.

45. פירוש: מגנים אותם בגלל דבר כזה; במקור הערבי: "ינכרן מת"ל הד"א עליהם".

46. תרגום ר' יהודה אבן תבון, מהדורת וילנסקי, ח"א, עמ' 18-19.

47. שם, עמ' 19-20; תרגום חדש לקטע זה, ראו להלן בנספח א.

48. וזה לשונו שם, הערה 8: "קשה לומר שריב"ג מכוון בדבריו אלו למתנגדיו הקודמים, התלמודיים שבזמנו, שהרי מצד אחד הם תלמודיים קנאים, ומצד שני הרי זה להם חכמת הדקדוק, לפי דבריו, ואם כן איך אפשר שהם יגנו את המשנה ע"ז שדבריה אינם עפ"י הדקדוק. קרוב לומר שהוא מכוון לקראים, שהיו כבר בזמנו בספרד (ובאמת מאשים יפת את רס"ג... שבפתרון הע' מילים שלו חפץ להראות שצריכים בפירוש המקרא לעזרת המשנה)...". לפירוש זה הסכים נ' נצר, לשון-חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי-הבניים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ג, עמ' 179. האמת היא שאין שום הוכחה שהקראים פסלו את לשון המשנה; ראו על כך להלן בנספח א.

49. במקור הערבי (מהדורת דירינבורג, עמ' 8; מהדורת בלאו, הספרות הערבית היהודית – פרקים נבחרים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 109): "ואשנע מן הד"א ואקבח מן פעלהם ואט'הר מן ג'הלהם, אנכארהם עלינא מעשר אהל אלתפסיר לכתב אללה אלמנזלה אלאסתשהאד באלפאט' אלמשנה...".

דסתר דרו פעם בכפיפה אחת; שהרי פגשנו בסדר ר' עמרם שני תלמידי חכמים הפוסלים שימוש ליטורגי בלשון המשנה, הסוטה (לדעתם) מן התחביר המקראי. מסתבר שאבן ג'נאח ראה קשר בין גישתם לזו שתקף בהקדמתו; ולכן סטה מטיפולו הטכני בלמ"ד הנוסף לינפעלים, וניצל את ההזדמנות להעיר על טעותם.⁵⁰ עלינו לקחת בחשבון עניין נוסף: מסתבר כי אבן ג'נאח – כדרכם של מתווכחים – תיאר את יריביו בחוסר עדינות מסוימת. הוא בוודאי הכיר שלשון מקרא לחוד ולשון חכמים לחוד, ושהליטורגיה הקלסית העדיפה שימושים מקראיים (נטייה המשתקפת במשנה עצמה, ברכות ו א: "על פירות האילן הוא אומר בורא פרי העץ"; לשון חכמים "אילן" בניסוח ההלכה, ולשון מקרא "עץ" בניסוח הברכה).⁵¹ אלא שלדעתו הפריון יריביו על המידה והפגינו חוסר כבוד למשנה: כך שר' ניסי יצא חוץ לתחום בבואו 'להחמיר' בניגוד להוראה המפורשת של המשנה,⁵² אולם ספק אם "גינור" את לשונה (כתרגומו של ר' יהודה אבן תיבון שציטטנו למעלה); לפי הנוסח הערבי שלפנינו טוען אבן ג'נאח רק, שהם "מגנים אותנו, קהילת מפרשי ספרי האלהים, בגלל הבאת עדים [בפירוש לשון המקרא] ממלות המשנה, כיוון שחושבים אותה – משום שנמצאות בה כמה מילים נדירות – לחורגת מחוקן[ן] הלשון".⁵³ מסתבר כי תלמידי חכמים כר' ניסי ראו את טהרנותם כביטוי ליראת שמים, ולא לביקורת 'משכילית'.⁵⁴ ייתכן כי יש לתפיסתם רקע ערבי. כידוע ראו חכמי האסלאם

- ההקבלה ללשון הקטע הקודם גדולה מן הנראה מתרגומו של אבן תיבון, שתרגם את הפועל 'אנכר' הבא בשני הקטעים, בלשון 'הגדלה' בראשון ובלשון 'תפיש' בשני.
50. וילנסקי חש כנראה שהשגת אבן ג'נאח על סדר ר' עמרם היא רלוונטית להבנת הקטע שבהקדמה שנדחק בפירושו, וציין בהגיעו לשם לעיין שם בהקדמה; אך לא פירש. ראו הציטוט מדבריו לעיל, הערה 42.
51. ראו א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז, ח"א, עמ' 239-241. חכמי ספרד היו ערים לנטייה זו; ראו למשל ר' משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 52-53; ר' אברהם אבן עזרא, פירוש לקהלת ה, א (מהדורת יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 189).
52. הגאונים אמנם דנו על השימוש הליטורגי בלשון 'קלס', שמשמעה שבח בלשון חכמים ולעג בלשון מקרא. אולם הבעיה בעיניהם לא הייתה אם יש להשתמש בלשון חכמים בניגוד ללשון מקרא, אלא אם ראוי להשתמש בתפילה בלשון דו משמעית. ראו למשל ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ספר ב, ניו-יורק תשכ"ט, עמ' 161-165. ואכן היו שמצאו 'קלס' כמובן שבח גם במקרא; ראו ר' יהודה בן קריש, רסלה, מהדורת בקר, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 212-213 (על יחזקאל טז, לא).
53. במקור הערבי (מהדורת דירינבורג, עמ' 8-9; מהדורת בלאו, הספרות הערבית היהודית, עמ' 109): "אנכארהם עלינא מעשר אהל אלתפסיר לכתב אללה אלמנזלה אלאסתשהאד באלפאט' אלמשנה אד' ג'עלונהא במא יוג'ד פיהא מן אלפאט' גריבה כ'ארגיה' אן קיאס אללהא". במהדורת בלאו אין נוסח חלופי למילה "ג'עלונהא" [= חושבים אותה]; אבל תרגום אבן תיבון [= מגנים אותה] משקף, כנראה, פועל אחר (ובעקבותיו, הכנה אחרת בתחביר המשפט).
54. רב שרירא גאון באיגרתו (מהדורת לוין, ירושלים תשל"ב, עמ' 8-10, 18-21), מחלק בין עניינות המשנה ללשוניותה: סמכותה תלויה בענייניה, שהן קבלות קדומות, ולא בלשוניותה המאוחרות

בשפת הקוראן את אמת המידה ללשון הצחה. גישה דומה תרמה לנטייתם של משוררי ספרד לטהרנות מקראית.⁵⁵ ייתכן אפוא שהייתה נטייה מקבילה בחוגים מסוימים של אנשי תלמוד.⁵⁶ סימן לדבר: התלמודיים שתקף אבן ג'נאח התנגדו לפרשנות המקרא על פי הארמית, הערבית, ולשון חכמים – שאינה, לדעתם, עברית טהורה;⁵⁷ והדברים מקבילים להתנגדות המוסלמית לשימוש בשפות זרות בפירוש הקוראן.⁵⁸ אם יש אמנם לטהרנותו של ר' ניסי רקע ערבי, עולה הסבירות ששיטתו, וההסכמה האנונימית ש"כן הלכה", אינן מסדר ר' עמרם המקורי; כי השפעות ערביות בכלל, וטהרנות מקראית בפרט, אינן מתועדות אצל הגאונים בתקופת ר' עמרם.⁵⁹ נראה כי ר' ניסי הרגיש לנכון שנברך לאלהינו משקף נטייה בלשון חכמים להחליף את מילת המושא 'את' המקראית בלמ"ד.⁶⁰ כישלוננו היחיד היה בהתעלמות מעדויות פנים-מקראיות לברכה בלמ"ד. עובדת היותן מלשון המקרא המאוחרת לא שינתה, שכן חכמי ימי הביניים לא נהגו לחלק את לשון המקרא לתקופות:⁶¹ כל הנמצא בה אחת דתו להכשיר. לכן היה ר' ניסי זקוק לטענה, כי ברכה בלמ"ד לא אשכחן. ומשהראה אבן ג'נאח שאכן נמצאת, הופרכה טענתו.

יחסית. ר' ניסי אולי סבר שהעניין המקובל במשנת ברכות הנ"ל הוא דין זימון בשם (בעשרה) כשלעצמו, וניסוחו בלמ"ד אינו אלא 'קליפה לשונית'. פירוש דומה לשיטתו הציע הרשב"ץ; ראו להלן הערה 63.

55. ראו למשל ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 51-64.
56. לשון ר' ניסי "ברכה בלמ"ד לא אשכחן", מזכירה את ביקורת ר' משה אבן עזרא על השיר "בימי יקתאיל אשר נגמר" של ר' שלמה אבן גבירול: "ולוא אמר 'גמר' היה נכון יותר הואיל ולא יימצא נפעל לשורש הזה" (ספר העיונים והדיונים, מהדורת הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 276-277). הצד השווה שבשני הניסוחים: מה שלא נמצא בלשון מקרא, לא נמצא כלל! דוגמה אפשרית נוספת לתיקון בנוסח התפילה על פי לשון המקרא ראו נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 21 הערה 31 ("שנשלחה במקדשך" במקום "שנשלחה במקדשך").
57. בניגוד לאותם תלמודיים, ביאר ר' יהודה אבן קוריש את לשון המקרא, ברסאלה שלו, על פי הארמית, הערבית, ולשון חכמים. לדבריו (לעיל הערה 52, עמ' 116-117), רצה להוכיח את נחיצות הארמית וגם את הערבית, להבנת המקרא. הוא אינו מסביר מדוע כלל בה ביאורים גם על פי לשון חכמים; אך מסתבר שגם את נחיצותה רצה להוכיח. ושמא הכיר, כאבן ג'נאח, חכמים השוללים את פירוש המקרא על פי לשון חכמים. וראו להלן הערה 59, על האפשרות שדברי ר' ניסי נוספו באפריקה הצפונית.

58. על השיטות בסוגיה זו, ראו A. Rippin, 'Foreign Vocabulary', *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Leiden 2001.

59. ברודי (לעיל הערה 13 עמ' 32), מעלה את האפשרות שעיבוד סדר ר' עמרם גאון נעשה באפריקה הצפונית.

60. על "ל" בלשון חכמים כתחליף ל"את" המקראי, ראו למשל א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשל"א, ח"א, עמ' 370-371, ח"ב, עמ' 453. מעניין שההקפדה פה היא בתחום התחביר, ולא רק באוצר המילים או המורפולוגיה.

61. רק לעתים נדירות מעירים ששימוש מסוים מוגבל לספרי המקרא המאוחרים. ראו למשל ר' אליהו התשבי, ספר התשבי, מהדורת צילום, ירושלים תשס"ב, עמ' 119, ד"ה קבל (הערת פרופ' ר' שטיינר); והשוו שם, עמ' 1א, ד"ה אב; וברמב"ן שמות יב, ב (בעקבות חז"ל).

3. יפה כוחו של דיבור מכוחה של שתיקה

ראויים היו דברי אבן ג'נאח לנצח בקלות; ונראה שכך היה הדבר בספרד המוסלמית, שרוב חכמיה קיבלו חינוך יסודי בדקדוק.⁶² מסתבר שתיקונו של ר' ניסי נשתקע שם במהירות (אם אכן נתקבל מלכתחילה): בעלי הלכה ראו בו שגיאה מביכה שמוטב לעבור עליה בשתיקה, והחזיקו, ללא תגובה נוספת, בנוסח המשנה. דא עקא: גדולים וטובים מפוסקי ספרד הנוצרית לא הכירו את אבן ג'נאח. הרבה מתורתם קיבלו מחכמי צרפת (שבוודאי לא הכירוהו); ובין השאר קיבלו מהם את שיטת ר' ניסי. ערעור לא שמעו עליה כיוון שקדמוני ספרד לא חלקו עליה במפורש; ולכן המשיכו להאמין כי ברכה בלמ"ד לא אשכח. הם ראו בנברך אלהינו את הגרסה הנכונה במשנה (כשיטת התוספות), וקבעו להלכה.

רמז להערת אבן ג'נאח מצאתי רק אצל הרב שמעון בן צמח דוראן (= רשב"ץ), בפירושו למסכת ברכות:

ויש מדקדקין דאע"ג דבמתניתין תנן "בעשרה אומר נברך לאלהינו", שאין זה לשון הברכה אלא לישנא דמתני', ונוסח הברכה הוא נברך אלהינו.⁶³ וטעמם בזה לפי שלא מצינו לשון ברכה נקשר בלמ"ד אלא לשון שירה, אשירה לה'. וכן כתוב בסדר רב עמרם. ולא נהגו כן.⁶⁴ ויש לסמוך בזה על לשון המשנה, שהן היו בקיאים בלשון הקדש יותר ממנו.⁶⁵ וחכמי דקדוק ז"ל מצאו סעד בכתוב "ויברכו (לכל) העם [לכל האנשים]" [נחמיה יא, ב]; "ויברכו כל הקהל לה' אלהי אבותם" [דברי הימים א כט, כ].⁶⁶

רשב"ץ היה בעל תרבות ספרדית רחבה, חכם תלמודי נדיר שעדיין הכיר את ספרי אבן ג'נאח. אולם פירושו לברכות לא נכנס לקנון ההלכתי, ודבריו אלה לא נשמעו בין הפוסקים. העובדה שראו את הנוסח בלמ"ד בפסקי הרי"ף והרמב"ם לא הספיקה,

62. ואפילו אלה שלא קיבלו (הרי"ף אולי השתייך לסוג זה) היו קשורים קשר הדוק עם בקיאים. הרמב"ם עצמו הכיר את ספרי אבן ג'נאח (ראו מורה נבוכים ח"א, פרק מג, והערת הרב קאפח שם), והגן כמותו על לשון חכמים; ראו פירוש המשנה, תרומות א, ומאמרי 'Maimonides on Language', תרבות יהדות ספרד, בעריכת א' דורון, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 35-54.

63. לפירוש אפשרי, ראו לעיל הערה 54.

64. עדות נוספת להמשך הנוסח לאלהינו בספרד הנוצרית, ראו ברמב"ן, תורת האדם, כתבי רבינו משה בן נחמן, בעריכת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ד, ח"ב, עמ' רי; רא"ה ברכות, מהדורת בלאו, ניו-יורק תשי"ז, עמ' ק; ריטב"א, הלכות ברכות, מהדורת קצנלנבוגן, ירושלים תשמ"ד, ו א, ז א, ז י. אולם חכמים אלה, כקודמיהם, לא דחו את דברי ר' ניסי במפורש. גם ברעיא מהימנא, פנחס, רמז, א, וזהר חדש רות, פז ע"א, הנוסח הוא נברך לאלהינו; והדברים מתאימים להערת י"מ תא-שמע, הנגלה שבנסתר, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 41-52, על האופי הספרדי של הליטורגיה שבזוהר.

65. והשוו לשון הרשב"ץ, מגן אבות, לאבות ה א.

66. פירוש הרשב"ץ על ברכות, מהדורת הילמן, בני-ברק תשנ"ט, עמ' רפט (לברכות מט ע"ב). בהשוואה לביקורת אבן ג'נאח (ולעקיצת ר' מרדכי נתן המובאת להלן), בולטים דברי הרשב"ץ

כנראה, ליצור מודעות לשיטה חולקת, ששומה לעמוד על שורשה ולשקול את נכונותה. ניתן היה להניח שדברי הרי"ף והרמב"ם נאמרו אגב גררת הגרסה המוטעית, וכשם שיש לתקן את נוסח המשנה כך יש לתקן את דברי הרי"ף והרמב"ם. עדים אנו לתופעה מעניינת: בטווח הארוך, השיטה המתבטאת בשפה רפה מפסידה למרות ראיותיה המכריעות, שוודאי היו מנצחות – לו רק הובעו בקול.

תופעה זו בולטת במיוחד בפסק השולחן ערוך. המחבר, כידוע, קיבל על עצמו לפסוק על פי שלושת עמודי ההוראה – הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש – ובמקום שנחלקו, על פי רובם.⁶⁷ בנידון דין, קיימו הרי"ף והרמב"ם את נוסח המשנה, ורק הרא"ש פסק, בעקבות התוספות, כסדר ר' עמרם. עם זאת, פסק המחבר כהרא"ש נגד הרוב. למה? משום שהרא"ש הביע את דעתו שיש לברך בלא למ"ד ופסל את השיטה החילופית במפורש, ואילו הרי"ף והרמב"ם חזרו רק על לשון המשנה מבלי לומר יותר. אכן בדיון המחבר בבית יוסף – ספר האמור לסקור את מכלול השיטות ולהנמיק את פסקי המחבר – מובאת אך ורק שיטת סדר ר' עמרם, ולא נמצא אפילו רמז לכך שהרי"ף והרמב"ם מקיימים את נוסח המשנה.⁶⁸ ובאמת לא מצאתי בכל ספרות הראשונים מי שמעמיד את הרי"ף והרמב"ם כחולקים על סדר רב עמרם.

ואם הדברים אמורים בשיטה המתבטאת בשפה רפה, קל וחומר לזו המשתקפת מתוך שתיקה. נניח, למשל, שהרא"ש פסק הלכה שמקורה בחידוש יצירתי של בעלי התוספות. הרי"ף והרמב"ם, שמעולם לא תיארו לעצמם שיטה כזו, לא העלו על דעתם שיש צורך לחלוק עליה. ייתכן שאילו שמעו עליה היו מבטלים אותה כעפרא דארעא, אולם בחישובי המחבר, שתיקתם כהודאה דמיא. ולא רק לגבי פסקי השולחן ערוך אמורים הדברים: ניתן לומר ככלל, שהשפעת הפוסק היחיד המשיע את קולו, גדולה ללא פרופורציה לעומת הרוב הדומם.⁶⁹ במיוחד עם התקדמות ימי הביניים ועליית סמכות התקדים, יפה כוחו של דיבור מכוחה של שתיקה.⁷⁰ ברור כי ההכללות שהוצעו למעלה, דרך השערה נאמרו. כדי להוכיח שתופעות אלו אכן קיימות, זקוקים אנו לבדיקה קפדנית של סוגיות רבות בהלכה.

בעדינותם: הוא מזכיר את דוגמות הנגד לא כהוכחה לכישלון המבקרים את לשון המשנה אלא כ"סעד" לנכונותה.

67. ראו הקדמת בית יוסף.

68. בית יוסף אורח חיים סימן קצב סעיף ה. וכבר תמה עליו ר' מרדכי כרמי, מאמר מרדכי, ליוורנו תקמ"ד, ח"א, אורח חיים סימן קצב סעיף ב (מובא ב"הגהות והערות" בארבעה טורים השלם, ירושלים תש"נ, על אתר). ר"י קארו, בבית יוסף שם, נתן גם הסבר חדש ובעייתי לשיטת התוספות שאינו מעניינו; ראו ט"ז אורח חיים סימן קצב; לחם משנה על הרמב"ם הלכות ברכות ה ד.

69. יש תופעה דומה כשיטה אחת נאמרה בפירוש, ואילו ניתוח דברי הראשונים על הסוגיה מראה בעליל שרובם לא קיבלו את ההנחות העומדות מאחוריה, אבל לא חלקו עליה בפירוש.

70. עליית הדפוס הגבירה כנראה את התופעה בכך שהביאה פסקים מחודשים שהיו מקומיים בעיקרם, לידיעת פוסקים ברחבי העולם היהודי.

4. תגלית מחדש שבאה באיחור

מסתבר כי לו הכירו הפוסקים כי אכן נמצאת ברכה בלמ"ד, היו שומרים להלכה על נוסח המשנה. אולם פעמים מגיע שלב שבו השתרש פסק מסוים, וכל תשובות שבעולם לא יזיזוהו ממקומו. מצב כזה ניכר בדברי ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בנידון דידן:

אין לומר נברך לאלהינו... כן כתב בסדר רב עמרם גאון... וכן כתבו התוספות משמו. והביא דבריהם מרן בב"י. ויש מי שהקשה דהרי אשכחן בנחמיה סי' יא, דכתיב "ויברכו העם לכל האנשים המתנדבים", וכן בדברי הימים א' סי' כט, כתיב "ויברכו כל הקהל לה' אלהי אבותיהם".⁷¹ הן אמת דעל הרוב בא בכתוב בלי למ"ד, וא"כ הנכון לומר נברך אלהינו, דבתר רובא אזלינן. אבל לשון רב עמרם גאון הנזכר שכתב "לא אשכחן", וכן כתבו התוס' "לא מצינו זה הלשון", הא ודאי מאן דמותיב שפיר קמותיב, דהרי נמצא שני כתובים הבאים בלמ"ד.

ברור שהחישוב "בתר רובא אזלינן" לא הניע את הפוסקים לדחות או להגיה את נוסח המשנה. חישוב כזה יכול אולי להסביר נוסח מקובל, אבל לא להצדיק את שינויו. אולם ברבות הימים הופך החדש למקובל, שקשה להתגבר עליו. החיד"א ודאי הכיר שנתערער הפסק המקובל; ובכל זאת, ראהו כבלתי הפיך – ובמקום לדחותו, המציא לו בסיס חדש. בניסוח הפסק הכניס רק שינוי דק: במקום "אין לומר נברך לאלהינו אלא נברך אלהינו", כתב הוא: "הנכון לומר נברך אלהינו".⁷² החיד"א לא זיהה את המקשה שגילה את דוגמות הנגד המביכות. האם מדובר בחכם אלמוני בן דורו? או שמא נתקל החיד"א באבן ג'נאח בכבודו ובעצמו? באמת, נתגלו דוגמות הנגד מחדש בפרובנס באמצע המאה הט"ו, וייתכן שהגיעו הדברים לאוזני החיד"א – או אפילו לעיניו.⁷³ הם נמצאים בכתב יד עצום ממדים (534 דפים של פוליו גדול) המכיל את הרי"ף, ר' יהונתן מלוניל, המרדכי, ספר ההשלמה, ומסקנות ריב"א (= ר' יעקב בן אשר, בעל הטורים), הכתובים בעמודים מקבילים, על מסכת ברכות, סדר מועד, וכמה מסכתות אחרות. כתב היד נעתק באביניון בשנת 1454, בשביל ר' מרדכי טודרוס נתן.⁷⁴

71. ברכי יוסף אורח חיים סימן קצב, שיעור ברכה קונטרס אחרון דין א, מהדורת אביטן, ירושלים תשס"א, עמ' 216.

72. במשנה ברורה וערוך השולחן (סימן קצב סעיף ו) עדיין מופיעה הטענה "דגבי ברכה לא כתיב למ"ד". אולם בעל המשנה ברורה, שראה את דברי החיד"א, היה מודע לבעיה, ובשער הציון שם הוסיף: "כן כתב בתוספות. ואף על גב דלפעמים נמצא גם בברכה בלמ"ד, כמו בדברי הימים א' כ"ט ובנחמיה סימן י"א, מכל מקום אנן בתר רוב מקראות אזלינן דלא כתיב ברכה בלמ"ד (ברכי יוסף). אמנם בגרסת הירושלמי במשנה וכן ברמב"ם ובחידושי הרא"ה על הרי"ף איתא בלמ"ד, ומכל מקום יותר נכון כדעת השולחן ערוך, דזה לכולי עלמא שפיר הוא".

73. ראו להלן הערה 76.

השיטות החולקות בנידון שוכנות זו ליד זו בכתב היד: הרי"ף, כאמור, מביא להלכה את הנוסח לאלהינו; ואילו בטור מקביל בכתב היד, מקבל המרדכי את הכרעת התוספות לטובת אלהינו. מתחת לדברי המרדכי רשומה הערה בכתב קטן ודחוס:

אמנ"ה. מצינו ברכה קשורה ב"ל [= בלמ"ד] בעזרא ובדברי הימים. והפלא באומרם לא מצינו, כי לא חיפשו ולא בקיאי בפסוקי.⁷⁵

"אמנ"ה" הוא קיצור של "אמר מרדכי נתן הקטן". מדובר אפוא, בר' מרדכי נתן מאביניון, שרכש את כתב היד.⁷⁶ ציונו ל"עזרא" מרמז לנחמיה יא, ב (הכלול, לפי המסורה, בספר עזרא).⁷⁷ פליאתו על "אומרם (לשון רבים) לא מצינו", מתייחסת, כנראה, לכלל הפוסקים שהמרדכי רק מציג אותם. הוא מגיב בלעג להצהרת 'לא מצינו' שלהם, הנאמרת בלי חיפוש מדוקדק או בקיאות במקרא.

74. המדובר הוא בכתב יד המבורג SB, Cod. hebr. 21, מס' 175 בקטלוג שטיינשניידר, וסרט 26281 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים. תיאור כתב היד, ראו בהקדמת הרב מ" בלוי לפירוש רבנו יהונתן הכהן על הלכות הרי"ף מסכת ברכות, ניו-יורק תשי"ז, עמ' 23-25. מכתב יד זה הדפיס בלוי את פירוש ר' יהונתן לברכות. לשאר המסכתות בכתב היד, בא פירוש הר"ן במקום פירוש ר' יהונתן. לזהות הנכונה של "ריב"א" שבכתב היד, ראו י"מ תא-שמע, 'פירוש רש"י-רי"ף ופירוש רש"י-רא"ש', רש"י: עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 216-217. "ריב"א" כקיצור לר' יעקב בן אשר בעל הטורים נמצא גם בדברי ר' מרדכי נתן עצמו בהערה לבית הבחירה, מועד קטן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 81.

75. דף 19ב. ציטוט חלקי (ולא מדויק) במהדורת בלוי של פירוש רבנו יהונתן הכהן על הלכות הרי"ף מסכת ברכות (שנעתק מכתב יד זה), עמ' 123 הערה 68; וראו גם מהדורתו של ספר המאורות על מסכת ברכות, ניו-יורק תשכ"ד, עמ' קמו, הערה 13*. אני אסיר תודה לד"ר בנימין ריצ'לר שעזר לי בפיצנוח הכתב הקשה.

76. החיד"א, שם הגדולים, ירושלים תשנ"ב, מערכת גדולים, סימן סה, מספר שראה במודנה כתב יד בית הבחירה לר' מנחם המאירי: "וראיתי שם בגליון איזה הגהות מהרב מרדכי נתן מעיר אוניון שנת ר"י". כתב יד זה, הנו היום כתב יד פרמה הידוע של בית הבחירה. אם ספרים אחרים מספריית ר' מרדכי נתן היו במודנה, אפשר שראה החיד"א גם את קובץ הפוסקים עם השגתו על השוללים ברכה בלמ"ד. גם בכתב יד של בית הבחירה מוצגות הערות ר' מרדכי נתן בהקדמה "אמנ"ה". ראו למשל בית הבחירה, חלה, מהדורת סופר, ירושלים תשל"ז, עמ' 18 הערה 10; בית הבחירה, ראש השנה, מהדורת סופר, ירושלים תשל"ח, עמ' 27 הערה 10; בית הבחירה, מועד קטן, מהדורת רבינוביץ-תאומים וסטריליץ, ירושלים תשכ"ב, עמ' 81; בית הבחירה, חגיגה, מהדורת לנגה, ציריך 1977, עמ' 28 הערה 11; בית הבחירה, נדרים, מהדורת ליס, ירושלים תשל"ד, עמ' קל, והערה 450; בית הבחירה, קידושין, מהדורת סופר, ירושלים תשכ"ג, עמ' 105 הערה 3; בית הבחירה, עבודה זרה, מהדורת סופר, ירושלים תשכ"ד, עמ' 65 הערה 9. סביר לפענח את הה"א של "אמנ"ה" – "הקטן", כי בתחילת כרכים א' וה' של כתב יד פרמה כותב ר' מרדכי על עצמו: "לי הקטן מרדכי נתן"; ראו B. Richler, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma*, Jerusalem 2001, no. 741, p. 161.

77. המינוח "קשורה בלמ"ד" מוכר לנו מן המאירי, החכם שציטט ר' דוד ב"ר לוי מנרבונה, והרשב"ץ, המובאים למעלה.

ר' מרדכי נתן, עסק גם ברפואה, במתמטיקה ובאסטרונומיה, ונזכר על ידי מהרי"ק כ"מורי" וכ"רב ושר גדול בישראל".⁷⁸ הוא ראה את עצמו רשאי לדחות את דברי קודמיו בדברים בוטים.⁷⁹ אולם דבריו – כדברי רשב"ץ לפניו – נשארו טמונים, ולא נכנסו לזרם המרכזי של השיח ההלכתי. ובהגיע תור החיד"א, כבר היה מאוחר מדי להשיב את הגלגל אחורה: הוא אישש את התקדים בדוחק, והפך את הפרכה המביכה לאי דיוק שאינו נוגע למעשה.⁸⁰

נספח א: על נטיות קראיות מדומות במחברת מנחם בן סרוק

פרשה עמומה בתולדות יהודי אל-אנדלוס היא ריב חסדאי אבן שפרוט עם סופרו הנאמן, מנחם בן סרוק. חסדאי ציווה לכלוא את מנחם ולהרוס את ביתו; והלה הגיב בשיר ארוך ומרשים, שבו הוא צועק חמס על הנעשה לו ותובע צדק מפטרוננו. במה האשים חסדאי את מנחם? בכל שירו – המקור היחיד לכל הפרשה – אין למצוא מענה.⁸¹ אבל חוקרים מתעבי ריק המציאו תשובה: מנחם הוחשד בקראות.⁸² אחרים הרחיקו לכת וטענו כי אכן היו לו נטיות קראיות.⁸³ סברה זו מבוססת, בין השאר, על העובדה שמנחם פסל צורות שאינן מקראיות הנמצאות בלשון חכמים, בהנחה ש"היחס ללשון המשנה הוא אבן בוחן לבלשן עברי אם קראי הוא או רבני".⁸⁴

לאור האמור למעלה, מתברר כי הנחה זו מוטעית היא ביסודה, כיוון שמבקרי לשון המשנה שהרגיזו את אבן ג'נאח היו דווקא אנשי תלמוד. הקשר דבריו מאלף לענייננו:

78. שו"ת מהרי"ק, שורש קנ, ירושלים תשנ"ח, עמ' שא. וראו גם שם, שורש קפא, עמ' שצו, ת-תא.
79. אולם ספק אם עקיצתו הייתה מיועדת לרבים.
80. השווה הגהות הרש"ש על תוספות ברכות מט ע"ב: "המדקדקים כתבו ברוך בפיעל נקשר לרוב עם את וגם עם למ"ד (דה"א כט, נחמיה יא), וצ"ע". רש"ש אינו מזכיר את החיד"א, ומצטט מספר דקדוק בן זמנו, תלמוד לשון עברי ליהודה בן זאב (ואולי רומז לאחרים); ראו ש' אנגלמן, הרב שמואל שטרשון והגהותיו לתלמוד הבבלי, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ט, עמ' 228. לניסיונות ליישב את הפרכה על ידי חילוקים, ראו: הגהות וחידושים להרא"ם הורוויץ (הנדפסים בש"ס וילנה על התוספות הנ"ל); א"ל גורדון, סדור אוצר התפילות, ניו-יורק תש"ו, ח"א (ללא מספור), עיון תפילה, הערה לברכת המזון. חכם שאכן העז לדחות את דברי התוספות היה ר' נחמן נתן קורניל; ראו בית נתן, ויין 1854, עמ' 30.
81. ראו ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 111-117.
82. ראו הספרות אצל א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ירושלים תשכ"ו, ח"א, עמ' 164; שירמן (לעיל הערה 81), עמ' 111-114.
83. ראו נ' אלוני, 'השפעות קראיות על מחברת מנחם', אוצר יהודי ספרד 5 (תשכ"ה), עמ' 21-54; על מאמר זה חרץ פליישר משפט קשה בהערה לשירמן, שם, עמ' 114 הערה 77.
84. אלוני, שם, עמ' 23.

ומחפיר יותר, והגרוע שבמעשיהם, והגלוי שבבורותם, היותם מגנים אותנו, קהילת מפרשי ספרי האלהים, בגלל הבאת עדים [בפירוש לשון המקרא] ממלות המשנה, כיוון שחושבים אותה – משום שנמצאות בה כמה מילים נדירות – לחורגת מחוקין] הלשון. למשל, [על] מה שנאמר בה "לא יתרום ואם תרם תרומתו תרומה" (משנה תרומות א ב), אמרו כי זה טעות, כי הת"ו מן תרומה אינה שרשית... כך טענו על מלים אלה והדומות להן שהן חורגות מן השמוש התקני. ולא אירע זה להם אלא בגלל לאותם ורשלנותם, ועוורונם לעובדה ש[מילים] יוצאות מן הכלל כאלו באות במקרא...⁸⁵

כזה ממש טען מנחם על הפועל "תרם" ובאותו הקשר, דהיינו הניסיון להסביר צורות מקראיות על פי פעלים כאלה.⁸⁶ נמצא כי ר' מנחם ותלמידיו קנאים בשיטה אחת אמרו דבריהם, וסמי מכאן נטיות קראיות. זאת ועוד: לא הובאה שום הוכחה של ממש שהקראים עצמם התקיפו את לשון המשנה: עד כמה שידוע, התקיפו את תוכנה לא את לשונה.⁸⁷ למסקנה: אין יסוד לטענה שהיו למנחם נטיות קראיות. ואפילו אם נודה שמריביו גינוהו בכך (דבר שאינו ברור כלל),⁸⁸ אין סיבה לחשוב שבזה העלו עליו את חמתו של חסדאי. בכגון דא, ניטיב אם נלמד את לשונו לומר אני יודע.

נספח ב: ר' מרדכי נתן והקונקורדנציה הראשונה לתנ"ך

ר' מרדכי נתן לא הכיר, כנראה, שקדמו אבן ג'נאח, ועל שתי דוגמות הנגד לטענה כי ברכה בלמ"ד לא אשכחן, עמד באופן עצמאי. אולם ייתכן שגילוי היה קשור להתפתחות בת זמנו ומקומו: חיבור הקונקורדנציה העברית הראשונה לתנ"ך.

85. על פי הטקסט שאצל בלאו, הספרות הערבית היהודית – פרקים נבחרים, עמ' 109-110 (התרגום שלי).

86. מנחם בן סרוק, מחברת, מהדורת A. Saenz-Badillos, גרנדה 1986, עמ' 20.

87. אלוני (לעיל הערה 83, עמ' 23) ציטט את דברי סלמון בן ירוחם (מלחמות ה', מהדורת דוידזון, ניו-יורק תרצ"ד, עמ' 40, שורות 5-6): "שבת וראה בששה סדרים והנם על לשון אנשים חדשים נאמרים". הוא הודה שצדק נ' וידר (N. Wieder, 'The Qumran Sectaries and the Karaites'), שמוכן הביטוי "על לשון" הוא "בשם", אבל טען ש"בתוך JQR 47 [1956-1957], pp. 99, 282, שמוכן הביטוי "על לשון" הוא "בשם", אבל טען ש"בתוך בטוי זה גם כלולה הידיעה כי אלה אנשים חדשים ולשונם חדשה והם המציאו את ההלכות החדשות ואף אמרון בלשון חדשה". האמת היא שאין שום יסוד להכללת עניין הלשון בדברי סלמון (לגבי הערבים "על לשון", ראו גם רמב"ם, הלכות תשובה א ב). ד"ר עפרה תירוש-בקר, שחקרה את שימוש הקראים בלשון חכמים, מסרה לי על פה, שטרם מצאה אצלם ביקורת על לשון חכמים. הם גם אינם מהססים מלהשתמש בלשון חכמים בכתביהם. ראו O. Tirosh-Becker, 'The Use of Rabbinic Sources in Karaite Writings', *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, ed. M. Polliack, Leiden 2003, pp. 331-335. 'הביאו עדים' אפילו מלשון הפייט (הרבני); ראו י' יהלום, 'לשון האומה: מאמרי פייטנים בפיות ראשונים', לשוננו ע' (תשס"ח), עמ' 399-411.

88. בתשובות דונש בן לברט (על מחברת מנחם), מהדורת פיליפאווסקי, לונדון תרט"ו, עמ' 75: "ופתרת ומלק את ראשו (ויקרא א, טו) ענין שחיטה הוא, אך שחיטת העוף. והענין הרע הזה

בדפוס הראשון של הקונקורדנציה, בשער השני, מיוחס החיבור ל"פילוסוף האלהי, החכם ר' מרדכי נתן" – הוא ר' מרדכי נתן שלנו. אולם פתיחת המחבר מיוחסת שם "לחכם האלהי, רבי יצחק נתן", שהיה בן דורו בפרובנס. העובדה ששני חכמים מבית נתן בעלי פרופיל רוחני דומה חיו בקרבת מקום וזמן גרמה, כנראה, לבלבול לגבי זהות המחבר; ומאז נחלקו הדעות בדבר מחברה האמתי של הקונקורדנציה העברית הראשונה, זה אומר בכה וזה אומר בכה.⁸⁹ רם בן-שלום הביא ראיות בעלות משקל לטובת ייחוסה אל ר' יצחק נתן.⁹⁰ והנה לאור בקיאותו של ר' מרדכי נתן במקרא, בקיאות המתאימה למחבר קונקורדנציה,⁹¹ מתעורר שוב הספק שמא הוא באמת חיברה.

אולם אין חישוב זה עולה במשקלו על הוכחות הנגד של בן-שלום. אדרבה, יכולים אנו לקבל את מסקנתו ולהציע תרחיש חילופי סביר לגילוי של ר' מרדכי: ייתכן שבקיאותו משקפת את העובדה שכבר הייתה בידו קונקורדנציה. מסתבר שר' מרדכי היה בקשר עם ר' יצחק: הם היו קרובי משפחה⁹² ובעלי תרבות ומעמד משותף. ר' מרדכי ידוע כרוכש ספרים, והקונקורדנציה נשלמה לפחות שבע שנים לפני הערתו על אודות ברכה בלמ"ד.⁹³ לכן סביר להניח שר' מרדכי היה מן הראשונים לרכוש את הקונקורדנציה החדשה שחיבר קרובו. ייתכן אפוא שהערתו מבשרת את עידן ספרי העזר בלימוד התורה.

- הוא ענין ראש המינים ענן, המחליק על תלמידי רבנן וכו'". אולם ספק אם יש לראות בעקיצה מקומית זו האשמה רצינית וכללית בנטיית קראיות; והשוו הכרעת רבנו תם על אתר.
89. ראו הדעות אצל א' טויבר, 'מי הוא מחבר הקונקורדנציה התנכית?', קרית ספר ב (תרפ"ה), עמ' 141-144, שהכריע לצד ר' מרדכי נתן.
90. 'לשאלת מחברה של הקונקורדנציה 'מאיר נתיב', קרית ספר סד, ב (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 754-760.
91. בקיאות דומה במקרא אפשר לראות גם בהערתו לבית הבחירה, נדרים, מהדורת ליס, ירושלים תשל"ד, עמ' קל, והערה 450.
92. E. Renan, *Les écrivains juifs français du XIVE siècle*, Paris 1893, p. 581, [235], ובו אומר ר' מרדכי שקרשקש ו-Bongoes נתן האיצו בו לחבר טבלה אסטרונומית. הללו היו בני ר' יצחק נתן (כפי שמעיר פרופ' בן-שלום), ור' מרדכי מכנס במכתבו 'אחיו', דהיינו קרוביו.
93. כתב היד שבו רשומה הערת ר' מרדכי נעתק בשבילו בשנת 1454, ומלאכת חיבור הקונקורדנציה נשלמה בשנת 1447.

תא שמע

מחקרים במדעי היהדות
לזכרו של ישראל מ' תא-שמע

כרך ב

בעריכת

אברהם (רמי) ריינר

משה אידל משה הלברטל יוסף הקר
אפרים קנרפוגל אלחנן ריינר

הוצאת תבונות – מכללת הרצוג

אלון שבות

תשע"ב